

KS. GRZEGORZ ADAMIAK ^{a,®}

 0000-0001-9383-2583

^a Teologiczne Towarzystwo Naukowe Wyższego Seminarium Duchownego we Włocławku,
ul. Prymasa Stanisława Karnkowskiego 3, 87-800 Włocławek, PL

[®] GAdamiak5@WP.PL

DIECEZJA PŁOCKA JAKO ZAPLECZE AKCJI MISYJNEJ (DO POŁOWY XIII W.)

Słowa kluczowe: diecezja, Płock, misje, średniowiecze, św. Wojciech, św. Bruno z Kwerfurtu, Zakon Rycerzy Chrystusowych.

Streszczenie: Położenie powstałej w 1075 r. diecezji płockiej generowało potrzebę jej zaangażowania w działalność misyjną. Jej granice stanowiły jednocześnie północno-wschodnie granice ówczesnego państwa polskiego. Było więc kwestią czasu, że pogańscy sąsiedzi diecezji mazowieckiej staną się adresatami aktywności misyjnej Kościoła płockiego. Do połowy XIII wieku terenem misyjnym były przede wszystkim Prusy. Niejasne i wątpliwe jest twierdzenie, że Mazowsze mogło stanowić zaplecze dla misji św. Wojciecha i św. Brunona z Kwerfurtu. Kościół płocki uczestniczył jednak pośrednio, przez Bolesława Krzywoustego i grono jego współpracowników, w ewangelizacji Pomorza. O wiele jednak bardziej konkretnie i różnorodnie diecezja płocka zaangażowała się w misję pruską. Promotorami tych działań od połowy XII wieku, we współpracy z książętami mazowieckimi, byli biskupi Aleksander z Malonne, Werner, Gedko, Gunter. Wysiłki chrystianizacji Prus objęły najpierw zabiegi polityczne, ale także włączenie w działalność misyjną benedyktynów i dominikanów. Płocką inicjatywą i wynikiem współpracy ośrodka książęcego i kościelnego było powołanie do istnienia zakonu rycerskiego (Zakon Rycerzy Chrystusowych). Wysiłki te ostatecznie przyćmiło sprowadzenie, także w celach misyjnych, zakonu krzyżackiego, który zdominował z czasem, nie tylko misyjnie, przestrzeń na północnej granicy Polski.

KS DR. GRZEGORZ ADAMIAK (1977–). Polski prezbiter (2002) diecezji płockiej. Mgr: teologia, 2002 (UKSW, Warszawa); lic. nauk teologicznych: teologia praktyczna, 2006 (UKSW, Warszawa); dr nauk teologicznych: misjologia, 2018 (UKSW, Warszawa).

Mazowsze w momencie ukonstytuowania się państwa Piastów stanowiło jego północno-wschodnie rubieże. Jego granice wyznaczały obszar panowania władców Polski, a jednocześnie granice chrześcijaństwa, które stąd właśnie miało rozprzestrzeniać się na część niechrześcijańskich sąsiadów. Specyficzne położenie na pograniczu pociągało za sobą także podjęcie wysiłków zmierzających ku chrystianizacji sąsiednich ludów. Obejmująca północną część Mazowsza diecezja płocka była, przynajmniej w pewnym okresie, terenem, z którego brały początek akcje misyjne.

W okresie panowania Mieszka I i Bolesława Chrobrego Mazowsze cieszyło się względny spokojem wynikającym ze słabości i izolacji swych północno-wschodnich sąsiadów. Gwarantowało to bezpieczeństwo i możliwość rozwoju, na czym skorzystał choćby główny gród – Płock, będący siedzibą władz całego Mazowsza, a z czasem także diecezji płockiej. Zahamowanie procesu rozwoju tej dzielnicy nastąpiło w czasie reakcji pogańskiej, ale, opatrnościowo, bunt Masława (1039) uchronił ją od poważniejszych konsekwencji wydarzeń tego okresu. Po pokonaniu Masława (1047) Kazimierz Odnowiciel podporządkował sobie Mazowsze, a następnie w 1058 r. oddał je we władanie Władysława Hermana, podczas gdy pozostałą częścią kraju zarządzał jego starszy syn Bolesław. Po wypędzeniu Bolesława Szczodrego to właśnie Władysław objął *de facto* władzę w państwie Piastów, a Płock stał się jego stolicą. Ten stan rzeczy utrzymał się też w czasie panowania Bolesława Krzywoustego. W czasie rozbicia dzielnicowego ambicje książąt były na tyle rozbudzone, że ich polityka sięgała poza granice Mazowsza, a płocki ośrodek książęco-biskupi miał wpływ na wydarzenia w całej Polsce¹.

1. Diecezja płocka – jej powstanie, granice i chrystianizacja

Rozpoczynając chrystianizację kraju, Mieszko I skoncentrował swe wysiłki przede wszystkim na stołecznych ośrodkach kraju. Tym samym Mazowsze pozostawało zapewne na peryferiach głównej pracy misyjnej. Należy domyślać się jednak, że także i tu prowadzono działalność ewangelizacyjną.

¹ Zob. W. Szafrąński, L. Zygnier, *Płock w dobie narodzin państwa Piastów*, w: *Dzieje Płocka*, t. 1, red. M. Kallas, Płock 2000, s. 25–42; T. Żebrowski, *Stolica książąt mazowieckich i płockich (1138–1495)*, w: tamże, s. 43–46; A. Gieysztor, *Trzy stulecia najdawniejszego Mazowsza (połowa X – połowa XIII w.)*, w: *Dzieje Mazowsza do 1526 roku*, red. A. Gieysztor, H. Samsonowicz, Warszawa 1994, s. 85–131; T. Żebrowski, *Rola ośrodka kościelnego płockiego w dziejach Polski w średniowieczu*, NPi, 1987, nr 3, s. 29–34.

W literaturze spotkać można trzy hipotezy dotyczące powstania biskupstwa na północnym Mazowszu. Pierwsza mówi, że założone ono zostało już podczas zjazdu gnieźnieńskiego w 1000 r. Inna część badaczy wskazuje połowę XI wieku i moment zwycięstwa Kazimierza Odnowiciela nad Masławem. Wskazują oni na rok 1047 jako ufundowanie przez Kazimierza Odnowiciela biskupstwa w Płocku. Najlepiej udokumentowana i powszechnie przyjęta jest opinia, iż początków diecezji płockiej należy upatrywać w 1075 r. Wówczas to do Polski przybyli legaci papieża Grzegorza VII, którzy przekazali datowany na 20 kwietnia 1075 r. list papieża zezwalający na odnowienie struktur kościelnych w państwie Bolesława Śmiałego. Reforma miała na celu reaktywowanie dotychczasowych biskupstw oraz erygowanie biskupstwa w Płocku. Pierwszym biskupem płockim został Stefan. Nowo powstała diecezja płocka należała do archidiecezji gnieźnieńskiej, podczas gdy południowe Mazowsze znalazło się w granicach diecezji poznańskiej². Historycy podkreślają ponadto znaczącą rolę Władysława Hermana dla stworzenia zrębów organizacji kościelnej w Płocku³.

Diecezja płocka obejmowała tereny Mazowsza leżące na prawym brzegu Wisły. Wyjątek stanowiły prawobrzeżne tereny w rejonie Włocławka (Szpetal, Chełmice, Bobrowniki, Ostrowite) oraz część kasztelani gostynińskiej (na lewym brzegu Wisły). Granica północna diecezji pokrywała się z granicą z Prusami, którą wyznaczały rzeki Ossa, Brynica, Drwęca, Wkra i Orzyc. Wschodnią granicę stanowiły Puszcza Kurpiowska, dolina Biebrzy i Narwi. Pokrywała się ona z zasięgiem osadnictwa mazowieckiego, które wyznaczało jednocześnie granicę państwa polskiego na północnym wschodzie. Trudno wskazać, gdzie w tym czasie kończył się zasięg diecezji płockiej nad Bugiem. Południową granicę stanowiła linia Liw nad Liwcem i Kamień nad Wisłą⁴.

² Zob. W. Graczyk, *Paweł Giżycki. Biskup płocki (1439–1463)*, Płock 1999, s. 18–20; Z. Sułowski, *Początki organizacji kościelnej na Mazowszu*, *StPł*, 3(1975), s. 40; T. Żebrowski, *Zarys dziejów diecezji płockiej*, Płock 1976, s. 13–14; Szafranski, Zygmunt, *Płock w dobie narodzin państwa Piastów*, s. 39.

³ Zob. tamże, s. 39–40; G. Labuda, *Kto był założycielem biskupstwa płockiego?*, *NPł*, 1989, nr 1, s. 9–11.

⁴ Zob. Graczyk, *Paweł Giżycki*, s. 20–21; Żebrowski, *Zarys*, s. 14–15; Z. Kuźniewska, *Północno-wschodnia granica diecezji płockiej w przekroju historycznym*, w: *Mazowsze północne i jego sąsiedzi od średniowiecza do czasów współczesnych*, red. R. Sajkowski, L. Zygmunt, Ciechanów 2009, s. 91–95; taż, *Sąsiedztwo diecezji płockiej i włocławskiej oraz problemy z tym związane*, *NPł*, 2004, nr 3, s. 4–5.

Ponieważ Mazowsze stanowiło integralną część państwa polskiego, prawdopodobnie także i tu dotarła akcja misyjna. Niewielka liczba relacji na temat chrystianizacji tych terenów w czasach Mieszka I i Bolesława Chrobrego wynika zapewne z peryferyjnego położenia tej dzielnicy. Prawdopodobnie także tutaj udzielano masowego chrztu i następowało odejście od pogańskiego obrządku pogrzebowego. Akcja misyjna na Mazowszu ożywała zapewne okresowo, choćby podczas pobytu dworu książęcego wraz z otoczeniem, które uczestniczyło w liturgii chrześcijańskiej⁵.

Łączność ze stolicą kraju i kontakty z administracją książęcą były zapewne czynnikami ułatwiającymi przenikanie chrześcijaństwa na Mazowsze już w pierwszych latach po przyjęciu chrztu. Książęcy urzędnicy i wojownicy mazowiecy biorący udział w wyprawach Mieszka I i Bolesława Chrobrego stykali się z chrześcijaństwem w innych częściach kraju (głównie w Wielkopolsce), przynosili informacje o nowej religii, zapewne sami przyjmowali chrzest i zapoznawali ludność Mazowsza z chrześcijaństwem. Chrystianizację Mazowsza przyspieszyło też zapewne powstanie klasztorów w Trzemesznie i Łęczycy. W ciągu dość długiego czasu pokoju, który panował na Mazowszu aż do lat trzydziestych XI w., chrześcijaństwo miało szansę dotrzeć do wszystkich grodów tej ziemi. Nie oznaczało to oczywiście, że wszyscy mieszkańcy Mazowsza od razu stali się głęboko wierzącymi chrześcijanami, wielu spośród nich mogło być ochrzczone, ale zapewne bez głębszej znajomości i przestrzegania prawd wiary. Można jednak wnioskować, że tereny Mazowsza nie stanowiły w pierwszej połowie XI w. terenu mniej schrystianizowanego niż pozostałe części ówczesnego państwa Piastów⁶. Najprawdopodobniej na przełomie X i XI w. powstawały w głównych ośrodkach grodowych kościoły i kaplice. Wskazują na to badania archeologiczne umiejscawiające takie ośrodki kultu w Płocku, Zakroczymiu, Kamionie i Pułtusk. Trudno jednak dokładnie odtworzyć sieć najstarszych świątyń na Mazowszu, podobnie jak z całą pewnością wskazać przynależność diecezjalną tych terenów⁷.

Załamaniem się i kryzys pierwszej monarchii piastowskiej oraz reakcja pogańska spowodowały niebezpieczną sytuację, w jakiej znalazł się ówczesny Kościół w Polsce, szczególnie w Wielkopolsce i Małopolsce.

⁵ Zob. W. Góralski, *Kapituła katedralna w Płocku XII–XVI w.*, Płock 1979, s. 24–25; T. Żebrowski, *Kościół (X–XIII w.)*, w: *Dzieje Mazowsza*, s. 132; Sułowski, *Początki*, s. 42.

⁶ Zob. T. Żebrowski, *Początki diecezji płockiej*, MPP, 60(1975), nr 4, s. 140–142.

⁷ Zob. tenże, *Kościół*, s. 132.

Reakcja pogańska dała się odczuć w zdecydowanie mniejszym stopniu na Mazowszu. Według niektórych historyków wynikało to ze słabości chrześcijaństwa na tym terenie. Opatrznościowym okazał się tu bunt Masława, który skierowany był przeciwko panowaniu Piastów, ale nie miał charakteru religijnego i antychrześcijańskiego. Historycy zgodnie przyjmują, że z uwagi na chaos wywołany powstaniem ludowym (1038), a następnie najazdem Brzetysława (1038/1039), na Mazowsze przybywało wielu uciekinierów z południa i zachodu Polski, przyczyniając się do rozwoju gospodarczego regionu⁸.

Informacje o bardziej zorganizowanej akcji misyjnej na Mazowszu pochodzą z połowy XI w. i łączą się z działalnością benedyktynów z Mogilna. Ślady misji benedyktyńskiej na terenach północnego Mazowsza są dość dobrze udokumentowane. Proces chrystianizacji tych terenów i organizacji struktur kościelnych przebiegał dwuetapowo. Pierwszą bazą chrystianizacji były placówki misyjne benedyktynów, a drugim etapem powołanie do istnienia biskupstwa. Misja mazowiecka z Mogilna była na tyle silna, że to właśnie zakonnicy stanowili pierwsze prezbiterium biskupa płockiego. Centrum misji benedyktyńskiej stanowił płocki kościół św. Wawrzyńca. Nadania dla benedyktynów skoncentrowały się na terenach ziemi płockiej i dobrzyńskiej ale też na obszarach wskazujących kierunki dalszej akcji misyjnej. Te drugie to tereny wzdłuż Narwi i Bugu, które stanowiły wschodnią granicę państwa i diecezji. Przed rokiem 1075 zakonnicy mieli niewątpliwy monopol misyjny na terenach północnego Mazowsza. Gęsta sieć starych kościołów o wezwaniach benedyktyńskich zdaje się wskazywać i potwierdzać, że mnisi sprawowali swą posługę także po powstaniu diecezji płockiej. Osłabienie ich działalności nastąpiło jednak jeszcze w czasie rządów Władysława Hermana, zakończonych w 1102 r. W tym także czasie duchowieństwo świeckie przejęło kapitułę katedralną w Płocku⁹.

Kolejnym etapem chrystianizacji Mazowsza było pojawienie się duchowieństwa pochodzącego z Europy Zachodniej, szczególnie z północy Francji. To właśnie z terenu diecezji leodyjskiej, będącej w wiekach X–XII prężnym ośrodkiem kościelnym i reformatorskim pochodzili kolejni

⁸ Zob. tenże, *Początki diecezji*, s. 137–139.

⁹ Zob. C. Deptuła, *Krąg kościelny płocki w XII wieku*, RHum, 8(1959), nr 2, s. 13–25; B. Pisz, *Benedyktyni na grodzie płockim*, NPI, 1977, nr 3, s. 22; K. Pacuski, *Parafie diecezji płockiej od XI–XVI wieku*, NPI, 1996, nr 1, s. 3–4.

misjonarze pracujący w diecezji płockiej. Wywodzili się oni z terenów, gdzie formy życia monastycznego i kanonicznego zachowywały swą żywotność i moc oddziaływania. Zapewne z tych terenów przybyli również benedyktyni z misji mogileńskiej. Z tych kręgów wywodziło się w pierwszej połowie XII w. wielu duchownych prezbiterium płockiego z biskupem Aleksandrem z Malonne, który władał diecezją w latach 1129–1156¹⁰.

Kształcenie przyszłych duchownych miało miejsce również w stolicy diecezji. Wyraźne wzmianki o istnieniu szkoły katedralnej pochodzą z pierwszej połowy XII w. Prowadzona prawdopodobnie przez benedyktynów szkoła miała za główny cel przygotowanie rodzimych duchownych¹¹.

Za czasów Aleksandra z Malonne coraz większą rolę, także w kapitule katedralnej, zaczęli odgrywać duchowni znad Mozy. Kulminacyjnym momentem tego procesu było sprowadzenie na Mazowsze kanoników regularnych i osadzenie ich w Czerwińsku nad Wisłą. Trudno jednoznacznie orzec czy przypuszczać, czy klasztor miał pełnić funkcje misyjne czy duszpasterskie.

W latach 1138–1148 powstała także kolejna placówka benedyktyńska, której celem było nie tylko duszpasterstwo w diecezji, ale również podejmowanie działalności misyjnej¹².

Kościół mazowiecki na przełomie XII i XIII w. pracował na terenach na pół pogańskich, ale jego położenie na mapie politycznej powodowało, że musiał on angażować swoje, i tak skromne, siły także dla pracy misyjnej¹³.

2. Koncepcja pracy misyjnej w X–XIII wieku

Przyjęcie chrześcijaństwa przez plemiona polskie, w tym mazowieckie, dokonało się w ramach ogromnej akcji misyjnej. Była ona prowadzona w łączności z Rzymem i według modelu wypracowanego i stosowanego już wcześniej w ewangelizowanej Europie. Jest to przede wszystkim misja papieska, czyli realizowana w łączności z papieżem i z jego mandatu. Niezwykle ważna była tu aprobatą Rzymu. Taką misję otrzymał pierwszy biskup ustanowiony dla Polski – Jordan. Był to model misji pokojowej, opartej na perswazji. Zdaje się to potwierdzać brak męczenników za

¹⁰ Zob. tamże, s. 25–39.

¹¹ Zob. Żebrowski, *Zarys*, s. 86.

¹² Zob. Deptuła, *Krąg kościelny*, s. 115.

¹³ Zob. tamże.

wiarę na ziemiach polskich. Już wtedy przywiązywano wagę do adaptacji i akomodacji misjonarzy. Treść katechezy misyjnej w Polsce obejmowała nauczanie prawd wiary, chrztu i nauki moralności chrześcijańskiej, wskazywała na obowiązki chrześcijańskie, przestrzeganie postów i świąt. Poglębienie przyjętej wiary i ugruntowanie chrześcijaństwa należały do hierarchii Kościoła oraz chrześcijańskiego władcy. To współdziałanie państwa i Kościoła z dzisiejszej perspektywy bywa oceniane krytycznie¹⁴.

Ważnym etapem misji było tworzenie sieci parafialnej, bazującej często na sieci klasztorów. Do XIII–XIV wieku to głównie placówki zakonne i dwory biskupie były centrami krzewiącymi chrześcijaństwo. Ich rzadka niekiedy sieć powodowała, iż chrześcijaństwo miało charakter deklaracyjny. Rysem charakterystycznym ówczesne wyprawy misyjne było ich zdominowanie przez mnichów¹⁵.

Kolejną ważną cechą misji w X–XI wieku była relacja władcy i misjonarza oraz ich rola w dziele misyjnym. Ówczesna praktyka pokazywała bardzo mocno i wyraźnie, że zachodzi ścisły związek między misją-ewangelizacją a porządkiem politycznym. Wiek X to czas, gdy na pierwszy plan wysuwają się zaangażowanie i zasługi władcy. To on ewangelizuje i jest odpowiedzialny za postępy ewangelizacji i sukces misji. Miała również miejsce silna symbioza obydwu tych podmiotów. Zdarzały się jednak napięcia i nieporozumienia między władcami a misjonarzami. Gorliwi misjonarze zarzucali niekiedy władcom, że zmuszali pogan do przyjmowania chrztu, którego nie poprzedzała katecheza. Ci drudzy zaś irytowali się, gdy misjonarze udawali się do krajów pogańskich bez konsultacji z nimi. Obydwie strony uznawały jednak fakt, że wysiłki najgorliwszego misjonarza mogą pójść na marne bez zaplecza gwarantowanego przez rządzącego. W myśl przyjętych zasad i rozwiązań zręby organizacji kościelnej mógł położyć jedynie przedstawiciel władzy świeckiej¹⁶.

W konsekwencji akcja misyjna związana była i niekiedy uwikłana w zależności polityczne. Powodzenie misji łączyło się z politycznym

¹⁴ Zob. B. Kumor, *Praktyka misyjna Kościoła w X wieku*, NP, 69(1988), s. 29–34, DOI: 10.52204/np.1988.69.23-37.

¹⁵ Zob. J. Strzelczyk, *Rozmowa o historii misji średniowiecznych*, „Annales Missiologici Posnanienses”, 19(2014), s. 16–17, DOI: 10.14746/amp.2014.19.1; M. Sosnowski, *Strategia misyjna ad gentes na lacińskim Zachodzie – dylematy i rozwiązania*, w: *Chryścianizacja „Młodszej Europy”*, red. J. Dobosz, J. Strzelczyk, M. Matla, Poznań 2017, s. 222.

¹⁶ Zob. R. Michałowski, *Król czy misjonarz? Rozumienie misji w XI/XI wieku*, w: *Bruno z Kwerfurtu. Osoba – dzieło – epoka*, red. M. Dydo, W. Fałkowski, Pułtusk 2010, s. 132–133.

powiązaniem lub uzależnieniem, a król-chryścianizator musiał i miał prawo politycznie podporządkować ewangelizowany kraj. Stąd działalność ewangelizacyjna związana była najczęściej z ekspansją polityczną. Misjonarze, nieraz niezwykle gorliwi, oczekiwali od władców świeckich pomocy, form nacisku na ewangelizowane ludy, usprawiedliwiając nawet wojnę misyjną, gdy misja pokojowa nie przynosiła efektu. Nie ulega wątpliwości, że misje prowadzone z terytorium państwa polskiego miały także swych inicjatorów i promotorów w osobach władców piastowskich. O ich sukcesie decydowała protekcja władcy i oparcie misjonarza o jego autorytet i polityczno-militarną pozycję. Nie musiało to oznaczać odwołania się do krwawych czy okrutnych praktyk, ale było zastosowaniem swoistej metody przymusu, obecnej również w misjach z terenu Polski czy Mazowsza¹⁷.

Model ten stracił nieco na znaczeniu w XI wieku, ale pojawiła się wówczas jeszcze inna tendencja w pracy misyjnej. Chodzi mianowicie o przejście od misji pokojowych do wojny świętej i krucjaty. Jeszcze do niedawna kojarzono ten model pracy misyjnej głównie z aktywnością biskupów i możliwych niemieckich, ale trzeba przyznać, że była to forma znana też Duńczykom, Szwedom, Polakom i Rosjanom. W wyniku splotu kilku czynników w Europie środkowej i środkowo-wschodniej nastąpiła ewolucja pokojowej działalności misyjnej w kierunku wojny z narodami pogańskimi określaną jako krucjaty północne. To doświadczenie wynikało z rzeczywistej gorliwości i religijnego zapału, troski o szerzenie wiary, ale łączyły się z nimi także ambicje i zabiegi polityczne¹⁸.

¹⁷ Zob. tamże, s. 140–143; S. Mielczarski, *Działalność misyjna Wojciecha i Ottona*, „Studia Gdańskie” 9(1993), s. 64–65; 70–73; R. Masalski, *Metody misyjne bp. Bernarda Hiszpana i bp. Ottona z Bambergu. Analiza porównawcza*, „Colloquia Theologica Ottoniana”, 1(2017), s. 59–72, DOI: 10.18276/cto.2017.1-04.

¹⁸ Zob. D. von Güttner-Sporzyński, *Od misji do wojny świętej i krucjaty. Chrystus pogan w kręgu środkowoeuropejskim a ideologia krucjatowa*, w: *Chryścianizacja*, s. 201–202; 218; W. Baran-Kozłowski, *Misje pruskie w pierwszej połowie XIII wieku*, Piotrków Trybunalski 2018, s. 21–23. Te aspekty działalności misyjnej, będące swoistym atakiem na misje średniowieczne, zdaje się łagodzić i tłumaczyć tekst J. Ratzingera: „Kiedy posługujemy się tym tekstem (Symbolu Apostolskiego – przyp. G.A.), który został wszędzie wprowadzony jako «rzymski» i w którego postaci Rzym został innym narzucony z zewnątrz, dostrzegamy w nim potrzebę wiary chcącej w gmatwaninie celów politycznych utrzymać swą istotę. W zwierciadle losów tego tekstu widać zatem, jak odpowiedź na wezwanie z Galilei, z chwilą gdy weszła do historii, musiała się zmieszać ze wszystkim, co ludzkie, z interesami poszczególnych regionów, z obojętnością panującą między tymi, którzy są powołani do jedności, z intrygami władców tego świata”. R. Ratzinger, *Wprowadzenie w chrześcijaństwo*, Kraków 2018, s. 84.

Tak rozumianą i realizowaną ideę misji znajdziemy w historii ewangelizacji terenów diecezji płockiej oraz w aktywności misyjnej podejmowanej z jej terenów wobec pogańskich sąsiadów.

3. Płock jako miejsce początku misji św. Wojciecha

Stosunkowo bogata jest literatura na temat życia, misji i męczeństwa św. Wojciecha. Znajduje on swoje ważne i niekwestionowane miejsce w historii chrześcijaństwa i Kościoła, a jego rola i znaczenie dla historii Polski jest powszechnie przyjmowana i niepodważalna¹⁹. W życiorysach św. Wojciecha pojawia się wątek jego pobytu w Polsce i rozpoczęcia misji w Prusach z pomocą Bolesława Chrobrego. Jedną z ciekawszych tez, z punktu widzenia Kościoła na Mazowszu, mówi o pobycie św. Wojciecha w Płocku i jego wyruszeniu właśnie stąd na misję pruską. Jej autorem jest Marian Krzesiński. Jako ukoronowanie swych poszukiwań wskazuje on na Płock jako miejsce przebywania, przygotowywania się i wyruszenia na misję do pogańskich Prusów. W opublikowanej książce zatytułowanej *Św. Wojciech, opat Astryk-Atanazy, Bolesław Chrobry, św. Bruno z Kwerfurtu i Płock. Szkice historyczne Płocka X wieku* publikuje wyniki swych badań. Dowodzi najpierw, że tajemnicza i niewyjaśniona nazwa *ad mestrīs* pojawiająca się w biografii świętego z całą pewnością oznacza Płock – miejscowość nad szerokim rozlewiskiem wód. To właśnie tu miały on przebywać i założyć klasztor benedyktyński – nazwany później klasztorem św. Wojciecha²⁰.

Kolejną jego tezą jest twierdzenie, że św. Wojciech przebywał w Płocku najpierw w 973 r., następnie w 992 r. i po raz trzeci od stycznia 993 do zimy 996 r.²¹ Płock miał być też, jego zdaniem, miejscem przygotowań do wyprawy misyjnej. Ze stolicy Mazowsza w dniu 31 marca 997 r. miał też wyruszyć Wisłą do Gdańska²². W końcu to również tutaj miały powstać cztery żywoty świętego spisane m.in. przez goszczącego tu w 1004 r. Brunona z Kwerfurtu²³.

¹⁹ Zob. J. Strzelczyk, *Kwiat szkarłatny. Wojciech/Adalbert – apostoł Prusów*, w: tenże, *Apostołowie Europy*, Poznań 2010, s. 172–202; J. Hochleitner, *Misja św. Wojciecha: próba usystematyzowania przyczyn i uwarunkowań*, *StEl*, 3(2001), s. 29–41; J. Powierski, *Śmierć świętego Wojciecha i jej miejsce w świetle starszych źródeł*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 3(1993), s. 375–389.

²⁰ Zob. M. Krzesiński, *Św. Wojciech, opat Astryk-Atanazy, Bolesław Chrobry, św. Bruno z Kwerfurtu i Płock. Szkice historyczne Płocka X wieku*, Warszawa 2015, s. 69–72.

²¹ Zob. tamże, s. 73–78; 83–89.

²² Zob. tamże, s. 79–81; 91–96.

²³ Zob. tamże, s. 97–102.

Teorie te, jakkolwiek mogące mieć znaczenie dla lokalnego Kościoła, mają znikomą wartość naukową i w ogóle nie są przywoływane przez historyków, nawet tych z diecezji płockiej. O ich naukowej wartości świadczy już sama korespondencja historyka-amatora z badaczami polskiego średniowiecza: Gerardem Labudą, Marianem Plezią, Jadwigą Karwasińską, Aleksandrem Gieysztozem. Na korespondencję autora tych hipotez odpowiadali oni wymijająco, wskazywali na nieliczenie się z naukowo udokumentowanymi faktami lub na poważną rozbieżność poglądów w omawianych kwestiach. Wyjątkiem zdawał się tu być Włodzimierz Szafranski, który prowadził prace archeologiczne na płockim Wzgórzu Tumskim w latach siedemdziesiątych XX wieku. Ostatecznie jednak i on zdystansował się wobec proponowanych teorii²⁴.

Odpowiadając na tezy M. Krzesińskiego, należy najpierw odnieść się do tajemniczego *ad mestrīs* – miejsca założenia klasztoru i osadzenia w nim opata Astryka. Historycy napotykają tu na trudności i wśród możliwych miejsc wskazują Trzemeszno, Międzyrzecz lub Łęczycę²⁵. Gdy chodzi o placówki benedyktyńskie w Płocku, to pierwsza z nich została założona około 1060 r. przez benedyktynów z Mogilna, a drugą – klasztor św. Wojciecha – ufundował w latach czterdziestych XII w. Aleksander z Malonne²⁶.

Na pobyt św. Wojciecha na północnym Mazowszu czy w Płocku nie wskazują ani dawniejsi badacze²⁷, ani historycy współcześni. Ci ostatni spotykają się dodatkowo z licznymi, nieraz sprzecznymi ze sobą, tradycjami związanymi z pobytem św. Wojciecha na danym terenie. Istnieje więc np. tradycja mówiąca o obecności św. Wojciecha na górze częstochowskiej nazwanej później Jasną. Pewną hipotezą, a z pewnością tradycją, jest obecność świętego w Łęczycy i założenie tam kolegiaty Najświętszej Maryi Panny i św. Aleksego. Na pograniczu historii i legendy możemy umiejscowić także pobyt w Gnieźnie i Gdańsku z licznymi nawróceniami i udzielanym masowo chrztem²⁸.

Pośród takich hipotez należy umieścić też obecną i żywą na terenie diecezji płockiej tezę o wędrówce biskupa Wojciecha przez północne

²⁴ Zob. tamże, s. 119–158

²⁵ Zob. J. Zbudniewek, *Znaczenie misji i męczeństwa św. Wojciecha w Polsce*, NPi, 2000, nr 3, s. 5.

²⁶ Zob. Pisz, *Benedyktyni*, s. 22–23.

²⁷ Zob. L. Koczy, *Misje polskie w Prusach i na Pomorzu za czasów Bolesławów*, AMis, 6(1934), s. 55–88.

²⁸ Zob. Zbudniewek, *Znaczenie*, s. 5–6.

Mazowsze. Trasa tej wędrówki miałyby zacząć się w Płocku i zmierzać na północ przez tereny Mazowsza płockiego w kierunku Prus. Podstawą dla przyjęcia tej teorii stanowi 10 kościołów mających średniowieczne pochodzenie i św. Wojciecha jako patrona²⁹.

Według J. Strzelczyka pobyt św. Wojciecha w Polsce trwał w rzeczywistości około miesiąca i trudno mówić o jego poważniejszej działalności misyjnej i fundacyjnej. Zdecydowana większość, jeśli nie wszystkie, tradycje i przekazy o pobycie i działalności św. Wojciecha w różnych miejscach w Polsce są wtórne i wynikają z pragnienia wskazania ich związków z osobą i dziełem tego świętego³⁰.

Reasumując, nie ma poważnych i pewnych podstaw, by wskazać wprost tereny późniejszej diecezji płockiej jako miejsca działalności misyjnej św. Wojciecha. Jeszcze trudniej wskazywać, że to na jej terenie, mimo sąsiedztwa z Prusami, św. Wojciech przygotowywał się do swej misji i stąd uzyskał dla niej konkretne wsparcie.

4. Mazowsze płockie jako siedziba misyjnego (arcy)biskupstwa św. Brunona z Kwerfurtu

Inne powiązanie terenów diecezji płockiej z działalnością misyjną łączy się z osobą św. Brunona z Kwerfurtu (ok. 974–1009). To postać bardzo ważna dla misji w pierwszych latach XI wieku. Jego działalność ewangelizacyjna i zasługi przewyższają nawet dzieło św. Wojciecha. Ostatnie lata życia tego pochodzącego z arystokratycznego saskiego rodu biskupa były niezwykle intensywne pod względem pracy misyjnej. Jego aktywność misyjna objęła Węgry, tereny zamieszkałe przez Pieczyngów, Szwecję i zakończyła się śmiercią męczeńską na pograniczu Rusi, Prus (Jaćwierz) i Mazowsza. Takim dorobkiem i zasięgiem działalności misyjnej nie może poszczycić się żaden ówczesny biskup działający misyjnie w Polsce i z terytorium państwa Piastów. Do sukcesów misyjnych dodać trzeba ponadto całkiem okazały dorobek literacki św. Brunona, który obrazuje m.in. stan rozumienia idei misyjnej w tamtym czasie³¹.

²⁹ Zob. M. Grzybowski, *Misja świętego Wojciecha na północnym Mazowszu, w drodze do Prus i jego męczeńska śmierć*, „Studia i materiały do dziejów Ziemi Zawkrzeńskiej”, 4(1998), s. 31–32.

³⁰ Zob. Strzelczyk, *Kwiat szkarłatny*, s. 181.

³¹ Zob. tenże, „Diabeł” Swarozyc czy św. Maurycy? Bruno z Kwerfurtu – apostoł ludów wschodnich, w: tenże, *Apostołowie Europy*, s. 203–220; Koczy, *Misje*, s. 100–117; W. Fał-

Święty Brunon – apostoł ludów wschodnich łączony jest niekiedy z Płockiem, gdzie upatruje się miejsca jego przebywania, organizacji struktur Kościoła i zaplecza dla jego misyjnych przedsięwzięć. Wiąże się to z teorią istnienia w Łęczycy lub w Płocku drugiej metropolii na ziemiach polskich. Miała ona obejmować także Mazowsze i posiadać wyraźne inklinacje i funkcje misyjne. Według tej hipotezy Brunon z Kwerfurtu miał przebywać na północnym Mazowszu najpierw około 1006 r., a potem na przełomie 1008 i 1009 r. W czasie tych pobytów nauczał i chrzczył, i stąd właśnie wyruszył w swoją ostatnią misję do Prus. Ku teorii tej skłaniają się niektórzy historycy (W. Abraham, M. Gumowski, S. Zakrzewski), powołując się na kronikarskie przekazy Galla, Kadłubka i Długosza. Sugerowałoby to jednocześnie powołanie do istnienia diecezji płockiej już około 1000 r.³² Teza taka wskazywałaby na działalność misyjną Brunona na Mazowszu oraz na jakiś udział i wkład Kościoła tych terenów w ewangelizowanie ludów sąsiednich.

Opinię o istnieniu w Płocku metropolii, a przynajmniej sufraganii, podzielał także i lansował, wspomniany już, W. Szafrąński. Na podstawie prowadzonych przez siebie wykopalisk i prac archeologicznych przychylił się on do tezy o istnieniu w Płocku siedziby biskupa i wskazywał właśnie na Brunona z Kwerfurtu. Kresem tego efemerycznego biskupstwa (1008/1009) miało być niepowodzenie misji wśród Jaćwingów i śmierć biskupa-misjonarza³³.

Taka metryka Kościoła płockiego wydaje się jednak mało prawdopodobna i trudno ją obronić. Po pierwsze z racji krótkiego pobytu misjonarza w Polsce, a tworzenie struktur kościelnych było raczej rozłożone w czasie. Dziwnym byłoby też rychłe opuszczenie przez domniemanego metropolitę zakładanej i zarządzanej przez siebie diecezji. Należałoby raczej oczekiwać dłuższego związania się z tworzącym się Kościołem lokalnym. Dodatkowo Brunon z Kwerfurtu wykazywał się ogromnym zapalem misyjnym, pragnieniem nawracania pogan, a nie pracy w już

kowski, *List Brunona z Kwerfurtu do króla Henryka II*, w: *Bruno z Kwerfurtu*, s. 179–207; M. Sosnowski, *Kilka uwag o chronologii życia i twórczości Brunona z Kwerfurtu*, *RHis*, 82(2016), s. 63–77, DOI: 10.12775/rh.2016.02; J. Maciejewski, *Średniowieczny misjonarz a Millenium Litwy. Bruno z Kwerfurtu i jego ostatnia misja*, w: *Językowe i kulturowe dziedzictwo Wielkiego Księstwa Litewskiego. Księga jubileuszowa na 1000-lecie Litwy*, red. J. Madelska, Z. Sawaniewska-Mochowa, Bydgoszcz 2011, s. 29–35.

³² Zob. Żebrowski, *Początki diecezji płockiej*, s. 142–149.

³³ Zob. W. Szafrąński, *Początki biskupstwa płockiego w świetle wykopalisk*, *MPP*, 60(1975), nr 1, s. 29–32.

częściowo chrześcijańskiej Polsce Bolesława Chrobrego. Co najwyżej prawdopodobne jest jedynie chwilowe objęcie pewnego terytorium i duszpasterska obecność być może także na terenie później powołanej do istnienia diecezji płockiej³⁴.

Istotnie Brunon otrzymał w 1002 r. od papieża Sylwestra II pozwolenie na prowadzenie akcji misyjnej. W 1004 r. otrzymał paliusz arcybiskupi. Wskazuje to wyraźnie na intencje powołania metropolii. Bruno z Kwerfurtu miał być misjonarzem pogan, więc nie ograniczał swej działalności do terenów podległych już istniejącym strukturom kościelnym. Rozpoczął ją na pograniczu. W jego przypadku było to pogranicze bardzo rozległe. Obejmowało najpierw tereny między Węgrami i Rusią, a potem pograniczne tereny zamieszkiwane przez Pieczyngów. Terenem planowanej diecezji misyjnej mogły być także tereny pogranicza Rusi, Prus, Litwy i polskiego Mazowsza. Nierozstrzygnięty jest do końca spór skąd, z Polski (Mazowsza) czy Rusi Brunon z Kwerfurtu wyruszył na swoją ostatnią misję³⁵.

Tak więc obecność św. Brunona z Kwerfurtu na Mazowszu, a zwłaszcza w Płocku, pozostaje słabo udokumentowana, a teza o zorganizowanej akcji misyjnej na wschód również trudna do obrony.

5. Rola płockiego ośrodka władzy książęcej w chrystianizacji Pomorza

W średniowiecznym rozumieniu i realizacji idei misyjnej ważną rolę ze swym zapleczem militarnym i politycznym odgrywał władca, co potwierdza przykład Bolesława Krzywoustego i jego zaangażowanie w chrystianizację Pomorza. W podejmowanych na tym kierunku wysiłkach był on najpierw kontynuatorem swego ojca, Władysława Hermana³⁶. Po przejęciu władzy w kraju rozpoczął on intensywną politykę zagraniczną. Jednym z jego największych sukcesów był podbój Pomorza Wschodniego (1119), a następnie podporządkowanie Pomorza Zachodniego (1122)³⁷.

Książę Bolesław był władcą pobożnym i zaangażowanym nie tylko w budowę miast i grodów ale również fundację kościołów czy sprowadzanie zakonników. Za jego czasów na znaczeniu w Polsce zyskali norbertanie,

³⁴ Zob. Żebrowski, *Początki diecezji płockiej*, s. 147.

³⁵ Zob. M. Ščavinskas, *Kilka uwag w kwestii arcybiskupstwa misyjnego św. Brunona z Kwerfurtu*, w: *Bruno z Kwerfurtu*, s. 255–268; Sosnowski, *Kilka uwag*, s. 72–74.

³⁶ Zob. J. Umiński, *Rola Bolesława Krzywoustego w uchrześcijaniu Zachodniego Pomorza*, CTh, 21(1949), fasc. 4, s. 389–390.

³⁷ Zob. S. Rosik, *Bolesław Krzywousty*, Wrocław 2013, s. 155–196.

kanonicy regularni i benedyktyni. Poczynił również starania dla wzmocnienia polskiego episkopatu i struktur kościelnych³⁸. Nie dziwi więc, iż uwagę kierował również na chrystianizację zdobytych terenów. Chrystianizacji Pomorza nadwiślańskiego udało mu się dokonać siłami polskimi w ramach powołanej do istnienia diecezji włocławskiej. Poważniejsze trudności pojawiły się w przypadku misji na Pomorzu Zachodnim³⁹. Przejawem troski i osobistego zaangażowania w sprawę chrystianizacji Pomorzan jest list Bolesława do Ottona z Bambergu, w którym książę skarżył się, że trzy lata bezskutecznie czynił wysiłki, by zaangażować kogoś z biskupów w misje na Pomorzu. Nie musi to świadczyć o słabości Kościoła na ziemiach polskich, ale o roztropności władcy, który mając do czynienia z terenem, na którym ścierały się wpływy polskie i niemieckie szukał misjonarza zza granicy⁴⁰. Dzieła tego nie podjął się podeszły w latach biskup płocki Szymon⁴¹. Wspomina się jednak, że angażował się on w walki z Pomorzanami, wspierając Bolesława w jego wyprawach, a nawet samemu w nich uczestnicząc⁴².

Ostatecznie do pracy misyjnej udało się pozyskać najpierw biskupa Bernarda Hiszpana (1123), a w obliczu niepowodzenia jego misji biskupa Bambergu Ottona. Ten drugi w wyniku dwóch wypraw misyjnych na Pomorze (1124/1125 i 1128) zaszczerpił tam chrześcijaństwo i położył fundamenty pod założenie biskupstwa w Wolinie (1140). Zastosowane przez niego metody okazały się skuteczne i włączyły Pomorzan w krąg kultury chrześcijańskiej i przysporzyły mu miano apostoła Pomorzan⁴³.

Obecność biskupa Ottona była po części owocem poparcia ze strony Bolesława i obecności na dworze książęcym w Płocku. Młody Otton przyrzekł się do zaślubin Władysława Hermana z Judytą Salicką i przebywał

³⁸ Zob. M. Grzybowski, *Bolesław III Krzywousty i jego stosunek do Kościoła*, NPi, 1985, nr 3, s. 46.

³⁹ Zob. S. Kostanecki, *Bolesław III Zwycięski, zwany Krzywoustym, i Płock*, NPi, 1985, nr 3, s. 20; Umiński, *Rola Bolesława Krzywoustego*, s. 395.

⁴⁰ Zob. B. Zientara, *Związki Pomorza Zachodniego z Polską*, „Przegląd Historyczny”, 61(1970), nr 2, s. 209.

⁴¹ Zob. Umiński, *Rola Bolesława Krzywoustego* s. 402.

⁴² Zob. Żebrowski, *Zarys*, s. 30; A.J. Nowowiejski, *Płock. Monografia historyczna*, Płock 1930, s. 36.

⁴³ Zob. J. Strzelczyk, *Biskup, misjonarz i dyplomata. Otton z Bambergu – apostoł Pomorzan*, w: tenże, *Apostołowie Europy*, s. 221–239; Koczy, *Misje*, s. 123–186; Rosik, *Bolesław Krzywousty*, s.196–216; Umiński, *Rola Bolesława Krzywoustego*, s. 400–417; J. Umiński, *Rola Bolesława Krzywoustego w uchrześcijanieniu Zachodniego Pomorza (ciąg dalszy)*, CTh, 22(1950/1951), fasc. 1, s. 18–41.

na dworze plockim w latach 1088–1097. Był wówczas kapelanem księżnej Judyty, poznał polskie realia, kulturę i język. Wielokrotnie był członkiem poselstw na dwory niemieckie. Z tego okresu wzięła się znajomość z Bolesławem oraz zaufanie i szacunek, jakimi się nawzajem darzyli. Ten polski i plocki epizod był znaczący dla wyboru przyszłego misjonarza Pomorza⁴⁴. Ważnym osiągnięciem Bolesława Krzywoustego było także uzyskanie papieskiej aprobaty dla prowadzenia misji na Pomorzu pod polskim patronatem⁴⁵.

W biografii Bolesława Krzywoustego podkreśla się jego silne związki z Mazowszem i Płockiem. Wielokrotnie wskazywane jest jego uznanie dla wywodzących się z Mazowsza dostojników państwowych i kościelnych. Byli oni sprawdzonymi współpracownikami tak w trakcie konfliktów zbrojnych, jak i zabiegów dyplomatycznych prowadzonych przez Krzywoustego⁴⁶. Ten aspekt pozwala stwierdzić, że stanowili oni zapewne grono doradców księcia także w trakcie podejmowania decyzji związanych z akcją misyjną. Należy brać pod uwagę, mówiąc o chrystianizacji Pomorza, i nie pomijać milczeniem wywodzącego się z diecezji plockiej zapału i zaplecza dla prowadzonej akcji misyjnej.

6. Rola Kościoła plockiego w misji pruskiej

Konkretniejsze i wymierne zaangażowanie Kościoła plockiego wiąże się z misją pruską, czyli kontynuacją dzieła chrystianizacji Prusów zainicjowanego przez św. Wojciecha. To właśnie ten kierunek misji *ad gentes* prowadzonej przez Kościół w Polsce zyskał w swym pierwszym okresie plockie oblicze. Początek zorganizowanej chrystianizacji Prus należy łączyć z obecnością benedyktynów na terenie diecezji plockiej. Historycy zgadzają się co do istnienia w Płocku i na terenach diecezji ośrodków tego zakonu. Obecność pierwszej grupy mnichów benedyktyńskich łączy się z najwcześniejszym etapem chrystianizacji północnego Mazowsza, jeszcze przed powołaniem do istnienia diecezji plockiej. Drugi okres mocno zaznaczonej obecności benedyktynów to połowa XII w. Trudno jednoznacznie rozstrzygnąć, czy mamy do czynienia z dwukrotnym sprowadzeniem przedstawicieli tego zakonu do Płocka, czy jedynie z odnowieniem podpadającej wspólnoty⁴⁷.

⁴⁴ Zob. Koczy, *Misje*, s. 134; Rosik, *Bolesław Krzywousty*, s. 205.

⁴⁵ Zob. tamże, s. 204.

⁴⁶ Zob. Kostanecki, *Bolesław III Zwycięski*, s. 19.

⁴⁷ Zob. K. Pacuski, *Początki benedyktyńskiego opactwa św. Wojciecha w grodzie plockim*, NPi, 1995, nr 4, s. 3–9.

Według C. Deptuły fundacja benedyktyńców z Mogilna skupiona wokół kościoła św. Wawrzyńca w Płocku straciła czasowo na znaczeniu po erygowaniu biskupstwa płockiego około 1100 r. Sytuacja zaczęła ulegać zmianie wraz z przybyciem do Płocka Aleksandra z Malonne. W tym czasie Bolesław Krzywousty rozpoczął umacnianie struktur kościelnych opartych także na wspólnotach mniszach. Dodatkowo rozwój idei krucjatowej i energia nowego biskupa płockiego zaowocowała zainteresowaniem misjami wśród pogańskich Prusów i zaangażowaniem benedyktyńców w to dzieło⁴⁸. Narastanie problemu pruskiego odczuwane było przez całe panowanie Bolesława Krzywoustego. Walki z Prusami rozpoczął on już w trakcie podboju Pomorza i zapewnienie bezpieczeństwa z kierunku północnego było dla niego sprawą istotną. Problem narastał jeszcze bardziej po 1138 r. za czasów Bolesława Kędzierzawego. W latach 1138–1148 powołano więc do istnienia lub odnowiono na bazie wcześniejszego opactwo św. Wojciecha w Płocku. Po śmierci biskupa Aleksandra (1156) płoccy benedyktyni znaleźli nowego protektora w osobie biskupa Wenera, również żywo zainteresowanego misjami w Prusach⁴⁹.

Już sam patron wspólnoty a jeszcze bardziej uposażenie opactwa jednoznacznie wskazywało na misyjną orientację benedyktyńskiej fundacji. Płock z opactwem św. Wojciecha stał się ważnym ośrodkiem misyjnym. Tak zamiary biskupów Aleksandra i Wenera, jak i książąt mazowieckich wobec benedyktyńców były jasne: mieli oni podjąć działania misyjne wśród Prusów. Charakterystyczną cechą otrzymywanych przez zakonników nadań było ich rozmieszczenie wzdłuż granicy Mazowsza i Prus, w ziemi dobrzyńskiej i nad Pilicą. Taka lokalizacja dóbr świadczyła jednoznacznie o wybitnie misyjnym charakterze działalności klasztoru w pierwszym okresie jego istnienia. Aleksander z Malonne mocno związany z diecezją leodyjską, sprowadził stamtąd benedyktyńców jako siłę dla dzieła misyjnego, a swoją diecezję uczynił ośrodkiem misji kierowanych do pogańskich Prusów⁵⁰.

Obecność grupy benedyktyńskich misjonarzy zbiegła się w czasie z nasileniem akcji militarnych przeciwko Prusom. Działania te, po szeregu niepowodzeń, załamały się jednak w latach siedemdziesiątych XII w. Do upadku misji benedyktyńskiej przyczyniła się ponadto śmierć biskupa Wenera (1170). Wydarzenia te spowodowały, że benedyktyni płoccy

⁴⁸ Zob. Pisz, *Benedyktyni*, s. 22–23; Deptuła, *Krąg kościelny*, s. 106–110.

⁴⁹ Zob. Pisz, *Benedyktyni*, s. 23–24; Deptuła, *Krąg kościelny*, s. 110–111.

⁵⁰ Zob. tamże, s. 111; Pisz, *Benedyktyni*, s. 24.

nie odnieśli w swej pracy większych sukcesów i nie spełnili w dostateczny sposób pokładanych w nich nadziei. Niewielka grupa mnichów powróciła do Płocka i już na początku XIII w. jej rola była raczej marginalna⁵¹.

W połowie XII w. diecezja płocka stawała się więc ważnym ośrodkiem misyjnym i podjęła wysiłki w ramach misji pruskiej. Wielkimi promotorami i organizatorami chrystianizacji Prus byli wybitni i zasłużeni dla historii Kościoła płockiego biskupi Aleksander z Malonne i Werner. W wysiłkach tych współpracowali oni z dzielnicowymi książętami mazowieckimi, a szczególnie z Bolesławem Kędzierzawym (1138–1173). Początki tej współpracy datować można już na rządy Bolesława Krzywoustego. To współdziałanie widoczne było także w polityce pruskiej. Biskup Aleksander był jednym z najbliższych i najbardziej zaufanych współpracowników Bolesława Kędzierzawego. Współdziałanie to należało do bardzo udanych i owocnych tak na polu polityki, kultury jak i działań misyjnych w Prusach. Zrozumienie i współpraca charakteryzowały także relacje księcia Bolesława z biskupem Wernerem. Wspólnym celem obydwu były m.in. wysiłki na rzecz chrystianizacji Prus. Do osłabienia politycznych działań na linii pruskiej i misji na tym terenie, przyczyniła się śmierć Wenera, który został zamordowany w 1170 r. przez wspieranego przez Prusów Bieniasza, brata kasztelana wizneńskiego Bolesty⁵².

Nasilenie akcji misyjnej połączone było ze wzmożoną aktywnością polityczno-militarną Bolesława Kędzierzawego w Prusach. W 1141 r. nieudaną misję na tym terenie podjął najpierw biskup ołomuniecki Henryk Zdik. Poparcie tej wyprawie zapewniał Władysław Wygnaniec, senior książąt dzielnicowych. To zapewne rozgrywki o prymat między synami Krzywoustego spowodowały, że Bolesław nie udzielił żadnego poparcia misjonarzowi, przez co wyprawa zakończyła się fiaskiem⁵³.

Później, w odpowiedzi na manifest krucjatowy, Bolesław zorganizował wyprawę do Prus w 1147 r. i sam wziął w niej udział. Ważną rolę w organizacji wyprawy miał biskup Aleksander z Malonne oraz Hugo Butyr. Książę otrzymał także wsparcie z Rusi. Organizacja wyprawy była znakiem politycznego i misyjnego zaangażowania na tym kierunku. Według przekazów wyprawa okazała się skuteczna i udało się wówczas podporządkować, przynajmniej częściowo, Prusów i skłonić ich do przyjęcia

⁵¹ Zob. Deptuła, *Kościelny krąg*, s. 114–115.

⁵² Zob. M. Biniś-Szkopek, *Bolesław Kędzierzawy*, Poznań 2014, s. 53–57.

⁵³ Zob. tamże, s. 154–156.

chrześcijaństwa. Akcja misyjna leżąca w gestii biskupstwa płockiego miała jednak tylko czasowe skutki, gdyż konwersja Prusów okazała się powierzchowna i koniunkturalna. Wysiłki militarne (być może kolejne wyprawy) i dyplomatyczne Bolesława Kędzierzawego trwały w latach 1149–1157. W tym czasie chrystianizacji tych terenów podjęli się benedyktyni z Płocka. Trudno jednak określić, jakie były efekty tych wysiłków. Zapewne śmierć biskupa Aleksandra, zaangażowanie Bolesława w rozgrywki polityczne w kraju oraz osiągnięte porozumienie z Prusami spowodowały osłabienie zaangażowania księcia na tym kierunku i w konsekwencji niepowodzenie gruntownej akcji misyjnej⁵⁴.

Ostatnią wyprawę do Prus Bolesław Kędzierzawy podjął w 1166 r. Była ona konsekwencją działań Prusów, którzy przestali płacić trybut i wznowili łupieskie wypady na tereny Mazowsza. Wyprawa dowodzona przez Bolesława zakończyła się jednak klęską. Wśród poległego polskiego rycerstwa znalazł się książę Henryk Sandomierski. Wincenty Kadłubek oceniając negatywnie wyprawę, obarczał winą Bolesława, zarzucając mu opieszałość i ustępliwość wobec pogan. Prawdopodobnie Bolesław nie podjął już innych prób podporządkowania Prus, a z pewnością nie odniósł on na tym froncie żadnych sukcesów⁵⁵. Te czynniki spowodowały, że swoje misyjne zaangażowanie utraciła płocka grupa benedyktynów z klasztoru św. Wojciecha.

Problem misji pruskiej powrócił i jednocześnie miał swój finał za czasów panowania na Mazowszu Konrada I Mazowieckiego, władającego tą dzielnicą od ok. 1205 r. W drugiej połowie XII w. strefa nadbałtycka stała się kierunkiem wypraw krzyżowych, których formuła została rozszerzona także na ludy pogańskie w Europie. Kierunkiem tych wypraw były też Prusy. Około 1200 r. istniały dwa programy i ośrodki chrystianizacji tych terenów. Pierwszy był reprezentowany i forsowany przez Konrada i polegał na rozstrzygnięciu siłowym, czyli wyprawie zbrojnej i wysiłkach politycznych. Drugi realizować mieli, w całkowicie pokojowy sposób, cystersi osiedli w Prusach. W latach 1202–1206 misję pruską prowadzili cystersi z Łekna, mając w tych działaniach poparcie papieża. Akcji misyjnej przewodzili opaci: Gotfryd, następnie Filip, a po nim, od 1213 r. Chrystian⁵⁶.

⁵⁴ Zob. tamże, s. 157–160.

⁵⁵ Zob. tamże, s. 160–162.

⁵⁶ Zob. A. Teterycz-Puzio, *Konrad Mazowiecki Książę Wielki Lacki (1187/1189 – 31 sierpnia 1247)*, Kraków 2019, s. 63; Baran-Kozłowski, *Misje pruskie*, s. 26–53; J. Umiński, *Misja pruska w początkach XIII wieku*, AtK, 17(1926), z. 1, s. 15–33; tenże, *Misja pruska w początkach XIII wieku (dokończenie)*, AtK, 17(1926), z. 2, s. 162–182.

Zainteresowanie sprawami pruskimi wykazywał również, zgodnie ze swoją koncepcją, Konrad Mazowiecki. Sprawy chrystianizacji Prus i kontrowersje wokół niej były prawdopodobnie tematem zjazdu w Borzykowej, w lipcu 1210 r. Oprócz książąt dzielnicowych, na czele z Konradem, brali w nim udział także przedstawiciele możnowładztwa oraz biskupi, w tym biskup płocki Gedko. Problem rosnącej aktywności militarnej i misyjnej w Prusach poruszano również na zjeździe w Mąkolnie, w maju 1212 r. Tu także środowisko płockie reprezentowali Konrad i biskup Gedko. Wkrótce sytuację na pograniczu polsko-pruskim skomplikował dodatkowo antagonizm księcia i wojewody Krystyna. W 1217 r. Konrad rozkazał ostatecznie uwięzić wojewodę, okaleczyć i zamordować. Konflikt księcia z wojewodą mógł mieć podłoże i odniesienie do polityki pruskiej. Śmierć Krystyna załamała jednak system obrony pogranicza pruskiego. Zaistniała sytuacja oraz prawdopodobnie działalność misyjna biskupa Chrystiana sprowokowały najazdy Prusów na Mazowsze w 1219, 1220 i 1222 r., którzy zajęli również ziemię chełmińską⁵⁷.

W tym czasie Konrad Mazowiecki rozpoczął intensywne starania dyplomatyczne na rzecz ostatecznego podboju ziem pruskich. W ich wyniku w 1218 r. uzyskał od papieża Honoriusza III bullę, która przyznawała wyprawom do Prus status krucjat. Taką koncepcją ruchu krucjatowego zainteresowali się również Henryk Brodaty i Leszek Biały. Jako reakcję na najazdy pruskie w 1222 r. Konrad wraz z tymi książętami zorganizował wspólną wyprawę wojenną, która nie przyniosła jednak większych efektów. W 1223 r. odbyła się kolejna wyprawa, którą wsparli ponadto władcy pomorscy – Świętopełk i Warcisław. W wyniku tej „krucjaty” udało się odzyskać ziemię chełmińską i wzmocnić granicę polsko-pruską. Zaslugującym na wspomnienie jest fakt używania w tym czasie przez Konrada Mazowieckiego pieczęci, na której ukazany był jako krzyżowiec-misjonarz na koniu, z odkrytą głową, trzymający w rękach krzyż i proporzec z krzyżem⁵⁸.

Na odnotowanie zasługuje fakt, iż w tym czasie punkt ciężkości misji pruskiej zaczyna powoli przesuwać się z Mazowsza i biskupstwa płockiego. Od 1218 r. bowiem coraz większego znaczenia zaczyna nabierać działalność misyjna prowadzona przez biskupa Chrystiana. W maju 1218 r. uzyskał on od papieża Honoriusza II prawo ustanawiania nowych biskupstw na terenie Prus. Na początku lat dwudziestych XIII w. Chrystian stał się adresatem

⁵⁷ Zob. Teterycz-Puzio, *Konrad Mazowiecki*, s. 63–72.

⁵⁸ Zob. tamże, s. 83–85; 87–91; Baran-Kozłowski, *Misje pruskie*, s. 76–81.

wielu dokumentów papieskich umacniających jego pozycję jako biskupa pruskiego. Dodatkowo jego misyjne biskupstwo zostało umocnione przez liczne nadania. W 1222 r. Konrad Mazowiecki przekazał mu część ziemi chełmińskiej. Cesji części majątku diecezji płockiej na rzecz misyjnego biskupstwa Chrystiana dokonał również biskup płocki Gedko. Tym samym rosło znaczenie i niezależność Chrystiana w dziele chrystianizacji Prus⁵⁹, którego zabiegi były skuteczniejsze od wysiłków misyjnych biorących początek z diecezji płockiej. Trzeba jednak podkreślić zaangażowanie i wsparcie, jakie Chrystian otrzymywał ze strony biskupstwa w Płocku.

Ośrodek płocki nie rezygnował jednak z zaangażowania w chrystianizację Prusów. Owocem wyprawy z 1223 r. było powołanie do istnienia tzw. stróży – małych garnizonów rycerstwa rozsianych wzdłuż granicy z Prusami. Służbę w niej mieli pełnić na zmianę przedstawiciele rycerstwa mazowieckiego, kujawskiego, małopolskiego i śląskiego. Początkowo system ten funkcjonował dobrze, ale w 1225 r. incydent, który spowodował śmierć przedstawicieli rodu Odrowążów, zdecydował o załamaniu stróży i odzyskaniu przez Prusów części pogranicza. Niepowodzenie to zadecydowało o inicjatywie sprowadzenia na pogranicze polsko-pruskie zakonu rycerskiego⁶⁰.

Koncepcja ta zbudowana w dużej mierze na popularności i szacunku, jakim cieszyła się idea krucjatowa, skierowała uwagę Konrada Mazowieckiego w stronę Zakonu Szpitala Najświętszej Maryi Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie. Mimo usunięcia krzyżaków z Węgier, gdzie próbowali stworzyć niezależne państwo, w 1225 r. książę mazowiecki rozpoczął rozmowy z zakonem. W 1226 r. Konrad zaprosił krzyżaków na swoje ziemie, przeznaczając dla nich w przyszłości ziemie Prusów. W dniu 26 marca 1226 r. cesarz Fryderyk II zatwierdził to nadanie i kierunek działań zakonu krzyżackiego. Pierwszy dokument Konrada Mazowieckiego dla krzyżaków pochodzi z kwietnia 1228 r.⁶¹ Etap osiedlania się krzyżaków w ziemi chełmińskiej zakończył się wiosną 1230 r. W pierwszych latach swego pobytu krzyżacy skoncentrowali się na uregulowaniu swych stosunków z biskupem Chrystianem i umocnieniu swej roli jako głównych odpowiedzialnych za prowadzenie misji w Prusach⁶². Już pierwsze lata działalności zakonu na pograniczu polsko-pruskim ukazały, że obecność

⁵⁹ Zob. Teterycz-Puzio, *Konrad Mazowiecki*, s. 85–86.

⁶⁰ Zob. tamże, s. 91; 95.

⁶¹ Zob. tamże, s. 95–99; Baran-Kozłowski, *Misje pruskie*, s. 93–97.

⁶² Zob. Teterycz-Puzio, *Konrad Mazowiecki*, s. 106–120.

ta szybko odeszła od pierwotnego zamysłu i stała się później jednym z kluczowych problemów w politycznych dziejach Polski.

Główną przyczyną sprowadzenia przez Konrada zakonu krzyżackiego na ziemię chełmińską była chęć zapewnienia stabilizacji granicy z Prusami i dzieło ich chrystianizacji. Odsuwało to jednocześnie odpowiedzialność i zaangażowanie diecezji płockiej na tym odcinku. Oddzielną kwestią jest ocena sprowadzenia zakonu do Polski i roli, jaką odegrało to sąsiedztwo w historii.

Mimo trwających pertraktacji z zakonem krzyżackim Konrad Mazowiecki podjął także inne działania na rzecz misji pruskiej. Działania te silnie związane są z diecezją płocką. Wobec powolnych działań krzyżackich w kierunku podjęcia swych zobowiązań na pograniczu z Prusami, Konrad Mazowiecki, zapewne z inspiracji biskupa Chrystiana, powołał do istnienia zakon rycerski: Zakon Rycerzy Chrystusowych z Prus, który bezpośrednio wiąże się z chrystianizacją Prus. Za rok powstania zakonu, zwanego również Braćmi Dobrzyńskimi lub Braćmi Drohiczkimi, przyjmuje się rok 1228. W tym roku otrzymali oni nadania od księcia mazowieckiego i biskupa płockiego Guntera. Na 28 października tego roku datuje się również bullę papieża Grzegorza IX zatwierdzającą istnienie zakonu⁶³.

Bracia Dobrzyńscy otrzymali od Konrada Mazowieckiego gród w Dobrzyńniu wraz z obszarem pomiędzy rzekami Kamienicą i Chełmicą, część wsi Dąb na lewym brzegu Wisły i wieś Siedlce koło Inowrocławia. Biskup płocki Gunter zapisał zakonowi wieś Wyszyny i tzw. Kępę Dobrzyńską (wysepkę na Wiśle). Biskup zezwolił nadto braciom na budowę kościołów na ich ziemiach. Możliwe, że zakon otrzymał również nadania od biskupa Chrystiana i księcia pomorskiego Świętopełka. Granice uposażenia mogły nieznacznie ulec zmianie w latach następnych. Bracia otrzymali ponadto przywileje na tych ziemiach, immunitet gospodarczy i sądowy w ziemi dobrzyńskiej, dziesięcinę tak z ziem uprawianych jak i zasiedlonych przez kolonistów. Do głównych obowiązków rycerzy-zakonników należała walka z Prusami i ich chrystianizacja⁶⁴.

⁶³ Zob. *Rycerze Chrystusowi z Prus. Historia Zakonu Braci Dobrzyńskich*, red. A. Szalkowski, Rypin 2011, s. 11–20; G. Labuda, *O nadaniu biskupa Chrystiana dla Dobrzyńców z roku 1228*, *RHum*, 20(1972), nr 2, s. 43–45; K. Kamiński, *Zakon Rycerzy Chrystusowych-Bracia Dobrzyńscy-Bracia Drohiccy*, „*Drohiczyński Przegląd Naukowy*” 6(2014), s. 318–320.

⁶⁴ Zob. tamże, s. 320–321; M. Wojtkowski, *Uposażenie Rycerzy Chrystusowych w Ziemi Dobrzyńskiej w latach 1228–1235*, „*Ziemia Dobrzyńska*”, 6(1999), s. 9–19; *Rycerze Chrystusowi z Prus*, s. 21–23.

Trudno jest dokładnie określić potencjał militarny Braci Dobrzyńskich. Źródła podają, iż biskup Chrystian wyświęcił 15 rycerzy. Rycerze pochodzili z krajów niemieckojęzycznych, być może z Maklemburgii. Dobrzyńcy nosili biały płaszcz z czerwonym mieczem i gwiazdą. Miecz symbolizował gotowość do walki w imieniu Chrystusa, natomiast gwiazda nawiązywała do Gwiazdy Betlejemskiej i symbolizowała objawienie Chrystusa poganom⁶⁵.

W 1235 r. doszło do połączenia się Braci Dobrzyńskich z zakonem krzyżackim. Według niektórych źródeł przejście rycerzy dobrzyńskich w szeregi krzyżaków dokonało się przy aprobacie biskupa płockiego Piotra. Nie wiadomo też, czy wszyscy Bracia Dobrzyńscy zmienili swoją przynależność zakonną. Połączenie zakonów zostało zaaprobowane 19 kwietnia 1235 r. przez papieża Grzegorza IX. Faktem jest również, iż krzyżacy po wchłonięciu dobrzyńców przejęli także ich nadania wraz z Dobrzyniem. Konrad nie interweniował w tej sprawie zbrojnie, wystąpił natomiast na drogę sądową i wyrokiem sądu papieskiego z września 1235 r. odzyskał Dobrzyń. Wraz z połączeniem z krzyżakami historia Zakonu Chrystusowego nie kończy się jednak. W 1237 r., na mocy nadania Konrada, Bracia Dobrzyńscy otrzymali gród w Drohiczynie i misję walki z Jaćwingami⁶⁶.

W kontekście zaangażowania płockiego ośrodka ksiązęco-biskupiego w misję pruską należy umieścić również sprowadzenie do Płocka dominikanów. Prawdopodobnie dostrzegając zagrożenie ze strony krzyżaków i słabą efektywność działań podejmowanych przez Braci Dobrzyńskich, Konrad Mazowiecki zwrócił się do dominikanów. W sprowadzeniu tego zakonu do Płocka należy dostrzec również akcent misyjny. Utworzenie konwentu nastawionych misyjnie dominikanów tworzyło ze stolicy Mazowsza południową flankę misyjną, podczas gdy północną stanowił ośrodek gdański. Początków tak pomyślanego konwentu dominikańskiego należy szukać w 1234 r. Dla dominikanów utworzenie placówki na północnym Mazowszu było wpisane w ich koncepcję pracy misyjnej⁶⁷. Oczywiście umocnienie się zakonu krzyżackiego spowodowało przejście przez niego i doprowadzenie do końca misji w Prusach z całkowitym odsunięciem diecezji płockiej.

Patrząc mimo to na wysiłki misyjne w Prusach, nie sposób nie zauważyć i nie wspomnieć, zwłaszcza mówiąc o jej początkach, roli jaką odegrała

⁶⁵ Zob. Kamiński, *Zakon Rycerzy*, s. 322–324.

⁶⁶ Zob. tamże, s. 324–334; *Rycerze Chrystusowi z Prus*, s. 24–27.

⁶⁷ Zob. A. Rutkowski, *Początki dominikanów płockich na tle polityki Konrada I Mazowieckiego*, NPi, 1970, nr 3, s. 24–26; Baran-Kozłowski, *Misje pruskie*, s. 89–91.

w tym dziele diecezja płocka. Analizując to zaangażowanie widać ścisłą współpracę ośrodka władzy kościelnej i książęcej. Chrystianizacja Prus obejmowała wysiłki dyplomatyczne, wyprawy zbrojne, polegała też na podejmowaniu kontaktów politycznych i handlowych, i w końcu na zaangażowaniu zgromadzeń zakonnych, w tym także zakonów rycerskich. Praca misyjna Kościoła płockiego w drugiej połowie XII i pierwszej XIII wieku wpisuje się w ogólnopolski program misji, ale można wskazać tu na pewien własny model wypracowany przez ówczesnych biskupów płockich⁶⁸.

* * *

W roku 2025 diecezja płocka będzie obchodzić 950. rocznicę swego powstania. Mówiąc o początkach jej dziejów, warto wspomnieć o podejmowaniu już wówczas realizacji mandatu misyjnego. Położenie diecezji na północno-wschodnich krańcach państwa polskiego pociągało za sobą wymóg ewangelizowania pogańskich sąsiadów. Analizując historię diecezji płockiej do połowy XIII w., można stwierdzić, że podejmowane w tej przestrzeni działania wpisywały się w dzieło misyjne Kościoła w Polsce w pierwszych wiekach chrześcijaństwa. Choć trudno precyzyjnie i w sposób pewny wskazać wkład Kościoła płockiego w misje na przełomie X i XI wieku, to był on już bardzo wyraźny w czasach panowania Bolesława Krzywoustego, a najpełniej uwidocznił się w trakcie działań podejmowanych w ramach tzw. misji pruskiej. Początki istnienia diecezji płockiej mają więc również swój misyjny wymiar i znajdują potwierdzenie, że dojrzewająca religijnie diecezja płocka podejmowała także próby ewangelizowania swych pogańskich sąsiadów.

PŁOCK DIOCESE AS A SUPPORT FOR MISSIONARY ACTION (UNTIL THE MID-13TH CENTURY)

Keywords: diocese, Płock, missions, Middle Ages, St. Adalbert, St. Bruno of Querfurt, Order of the Knights of Christ.

Abstract: The location of the Płock diocese established in 1075 generated the need for its involvement in missionary activities. Its borders were also the north-eastern borders of then Poland. It was only a matter of time that the pagan neighbors of the Masovian diocese would become addressees of the missionary activity of the Płock Church. Until the mid-thirteenth century, the main mission area was primarily Prussia. It is unclear and questionable whether Mazovia could be a base for the mission of St. Adalbert

⁶⁸ Zob. C. Deptuła, *Kościół płocki w XII wieku*, StPł, 3(1975), s. 73.

and St. Bruno-Boniface of Querfurt. The Płock church also participated indirectly, through Bolesław Krzywousty and a group of collaborators, in the evangelization of Pomerania. However, the Płock diocese engaged in the Prussian mission much more specifically and in a plenty of ways. Bishops Alexander of Malonne, Werner, Gedko, and Gunter were the promoters of these activities from the mid-12th century, in cooperation with the dukes of Mazovia. The efforts to Christianization of Prussia included not only political efforts, but also the Benedictine and Dominican orders in the missions. The initiative and the result of cooperation between the princes and the church centers was the establishment of a knightly order (Order of the Knights of Christ). These efforts were ultimately overshadowed by the bringing, also for missionary purposes, the Teutonic Order, which, over time, dominated, not only missionary, but also the area on the northern border of Poland.

BIBLIOGRAFIA

- Baran-Kozłowski W., *Misje pruskie w pierwszej połowie XIII wieku*, Piotrków Trybunalski 2018.
- Biniaś-Szkopek M., *Bolesław Kędzierzawy*, Poznań 2014.
- Deptuła C., *Kościół płocki w XII wieku*, StPł, 3(1975), s. 67–84.
- Deptuła C., *Krąg kościelny płocki w XII wieku*, RHum, 8(1959), nr 2, s. 5–122.
- Fałkowski W., *List Brunona z Kwerfurtu do króla Henryka II*, w: *Bruno z Kwerfurtu. Osoba – dzieło – epoka*, red. M. Dygo, W. Fałkowski, Pułtusk 2010, s. 179–207.
- Gieysztor A., *Trzy stulecia najdawniejszego Mazowsza (połowa X – połowa XIII w.)*, w: *Dzieje Mazowsza do 1526 roku*, red. A. Gieysztor, H. Samsonowicz, Warszawa 1994, s. 85–131.
- Góralski W., *Kapituła katedralna w Płocku XII–XVI w.*, Płock 1979.
- Graczyk W., *Paweł Giżycki. Biskup płocki (1439–1463)*, Płock 1999.
- Grzybowski M., *Bolesław III Krzywousty i jego stosunek do Kościoła*, NPł, 1985, nr 3, s. 44–48.
- Grzybowski M., *Misja świętego Wojciecha na północnym Mazowszu, w drodze do Prus i jego męczeńska śmierć*, „Studia i materiały do dziejów Ziemi Zawkrzeńskiej”, 4(1998), s. 27–35.
- Güttner-Sporzyński von D., *Od misji do wojny świętej i krucjaty. Chrzest pogan w kręgu środkowoeuropejskim a ideologia krucjatowa*, w: *Chryścianizacja „Młodszej Europy”*, Poznań 2017, red. J. Dobosz, J. Strzelczyk, M. Matla, s. 201–219.
- Hochleitner J., *Misja św. Wojciecha: próba usystematyzowania przyczyn i uwarunkowań*, StEl, 3(2001), s. 29–41.
- Kamiński K., *Zakon Rycerzy Chrystusowych – Bracia Dobrzyńscy – Bracia Drohiccy*, „Drohiczyński Przegląd Naukowy”, 6(2014), s. 315–342.
- Koczy L., *Misje polskie w Prusach i na Pomorzu za czasów Bolesławów*, AMis, 6(1934), s. 52–186.

- Kostanecki S., *Bolesław III Zwycięski, zwany Krzywoustym, i Płock*, NPi, 1985, nr 3, s. 16–22.
- Krzesiński M., *Św. Wojciech, opat Astryk-Atanazy, Bolesław Chrobry, św. Bruno z Kwerfurtu i Płock. Szkice historyczne Płocka X wieku*, Warszawa 2015.
- Kumor B., *Praktyka misyjna Kościoła w X wieku*, NP, 69(1988), s. 23–37, DOI: 10.52204/np.1988.69.23-37.
- Kuźniewska Z., *Północno-wschodnia granica diecezji płockiej w przekroju historycznym, w: Mazowsze północne i jego sąsiedzi od średniowiecza do czasów współczesnych*, Ciechanów 2009, red. R. Sajkowski, L. Zygmier, s. 91–104.
- Kuźniewska Z., *Sąsiedztwo diecezji płockiej i włocławskiej oraz problemy z tym związane*, NPi, 2004, nr 3, s. 4–13.
- Labuda G., *Kto był założycielem biskupstwa płockiego?*, NPi, 1989, nr 1, s. 9–11.
- Labuda G., *O nadaniu biskupa Chrystiana dla Dobrzyńców z roku 1228*, RHum, 20(1972), nr 2, s. 443–450.
- Maciejewski J., *Średniowieczny misjonarz a Millenium Litwy. Bruno z Kwerfurtu i jego ostatnia misja*, w: *Językowe i kulturowe dziedzictwo Wielkiego Księstwa Litewskiego. Księga jubileuszowa na 1000-lecie Litwy*, red. J. Mędelka, Z. Sawaniewska-Mochowa, Bydgoszcz 2010, s. 29–35.
- Masalski R., *Metody misyjne bp. Bernarda Hiszpana i bp. Ottona z Bambergu. Analiza porównawcza*, „Colloquia Theologica Ottoniana”, 1(2017), s. 59–72, DOI: 10.18276/cto.2017.1-04.
- Michałowski R., *Król czy misjonarz? Rozumienie misji w X/XI wieku*, w: *Bruno z Kwerfurtu. Osoba – dzieło – epoka*, red. M. Dydo, W. Fałkowski, Pułtusk 2010, s. 129–144.
- Mielczarski S., *Działalność misyjna Wojciecha i Ottona*, „Studia Gdańskie”, 9(1993), s. 61–74.
- Nowowiejski A.J., *Płock. Monografia historyczna*, Płock 1930.
- Pacuski K., *Początki benedyktyńskiego opactwa św. Wojciecha w grodzie płockim*, NPi, 1995, nr 4, s. 3–9.
- Pacuski K., *Parafie diecezji płockiej od XI–XVI wieku*, NPi, 1996, nr 1, s. 3–6.
- Pisz B., *Benedyktyni na grodzie płockim*, NPi, 1977, nr 3, s. 22–25.
- Powierski J., *Śmierć świętego Wojciecha i jej miejsce w świetle starszych źródeł*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 3(1993), s. 375–389.
- Ratzinger J., *Wprowadzenie w chrześcijaństwo*, Kraków 2018.
- Rosik S., *Bolesław Krzywousty*, Wrocław 2013.
- Rutkowski A., *Początki dominikanów płockich na tle polityki Konrada I Mazowieckiego*, NPi, 1970, nr 3, s. 22–29.
- Rycerze Chrystusowi z Prus. *Historia Zakonu Braci Dobrzyńskich*, red. A. Szalkowski, Rypin 2011.
- Ščavinskas M., *Kilka uwag w kwestii arcybiskupstwa misyjnego św. Brunona z Kwerfurtu*, w: *Bruno z Kwerfurtu. Osoba – dzieło – epoka*, red. M. Dydo, W. Fałkowski, Pułtusk 2010, s. 255–268.

- Sosnowski M., *Kilka uwag o chronologii życia i twórczości Brunona z Kwerfurtu*, RHis, 82(2016), s. 63–77, DOI: 10.12775/rh.2016.02.
- Sosnowski M., *Strategia misyjna ad gentes na łacińskim Zachodzie – dylematy i rozwiązania*, w: *Chryścianizacja „Młodszej Europy”*, red. J. Dobosz, J. Strzelczyk, M. Matla, Poznań 2017, s. 221–249.
- Strzelczyk J., „*Diabeł*” Swarżyc czy św. Maurycy? Bruno z Kwerfurtu – apostoł ludów wschodnich, w: J. Strzelczyk, *Apostołowie Europy*, Poznań 2010, s. 203–220.
- Strzelczyk J., *Biskup, misjonarz i dyplomata. Otton z Bambergu – apostoł Pomorza*, w: J. Strzelczyk, *Apostołowie Europy*, Poznań 2010, s. 221–239.
- Strzelczyk J., *Kwiat szkarłatny. Wojciech/Adalbert – apostoł Prusów*, w: J. Strzelczyk, *Apostołowie Europy*, Poznań 2010, s. 172–202.
- Strzelczyk J., *Rozmowa o historii misji średniowiecznych*, „*Annales Missiologici Posnanienses*”, 19(2014), s. 7–36, DOI: 10.14746/amp.2014.19.1.
- Sułowski Z., *Początki organizacji kościelnej na Mazowszu*, StPł, 3(1975), s. 35–43.
- Szafrański W., *Początki biskupstwa płockiego w świetle wykopalisk*, MPP, 60(1975), nr 1, s. 20–40.
- Szafrański W., Zygner L., *Płock w dobie narodzin państwa Piastów*, w: *Dzieje Płocka*, t. 1, red. M. Kallas, Płock 2000, s. 25–42.
- Teterycz-Puzio A., *Konrad Mazowiecki Książ Wielki Lacki (1187/1189 – 31 sierpnia 1247)*, Kraków 2019.
- Umiński J., *Misja pruska w początkach XIII wieku*, AtK, 17(1926), z. 1, s. 15–33.
- Umiński J., *Misja pruska w początkach XIII wieku (dokończenie)*, AtK, 17(1926), z. 2, s. 162–182.
- Umiński J., *Rola Bolesława Krzywoustego w uchrześcijaniu Zachodniego Pomorza*, CTh, 21(1949), fasc. 4, s. 383–417.
- Umiński J., *Rola Bolesława Krzywoustego w uchrześcijaniu Zachodniego Pomorza (ciąg dalszy)*, CTh, 22(1950/1951), fasc. 1, s. 18–41.
- Wojtkowski M., *Uposażenie Rycerzy Chrystusowych w Ziemi Dobrzyńskiej w latach 1228–1235*, „*Ziemia Dobrzyńska*”, 6(1999), s. 9–19.
- Zbudniewek J., *Znaczenie misji i męczeństwa św. Wojciecha w Polsce*, NPi, 2000, nr 3, s. 3–7.
- Zientara B., *Związki Pomorza Zachodniego z Polską*, „*Przegląd Historyczny*”, 61(1970), nr 2, s. 192–232.
- Żebrowski T., *Kościół (X–XIII w.)*, w: *Dzieje Mazowsza do 1526 roku*, red. A. Gieysztor, H. Samsonowicz, Warszawa 1994, s. 132–162.
- Żebrowski T., *Początki diecezji płockiej*, MPP, 60(1975), nr 4, s. 132–160.
- Żebrowski T., *Rola ośrodka kościelnego płockiego w dziejach Polski w średniowieczu*, NPi, 1987, nr 3, s. 29–34.
- Żebrowski T., *Stolica książąt mazowieckich i płockich (1138–1495)*, w: *Dzieje Płocka*, t. 1, red. M. Kallas, Płock 2000, s. 43–98.
- Żebrowski T., *Zarys dziejów diecezji płockiej*, Płock 1976.